
DETERMINANTE ALE LIBERTĂȚII POLITICE

DETERMINANTS OF POLITICAL FREEDOM

CZU: 342.722

Summary

This article examines the various aspects of the term „freedom”. As a result of the interdisciplinary study, a series of defining features of freedom were formulated. Some forms of manifestation of freedom have been identified and described, the emphasis being on political freedom as one of the forms of manifestation of social freedom. A special place is given to the problem of interpreting the notion of determinants of political freedoms and the forms of their manifestation (psychological attractiveness of freedom, spontaneity, and property). Based on the analysis, it was established that political freedom materializes and becomes a real possibility for members of society through fundamental political rights.

Keywords: *Freedom, physical freedom, intellectual freedom, moral freedom, political freedom, determinants of political freedom, limitations of political freedom, guarantees of political freedom*

Problema libertății este considerată „una dintre cele mai dezbătute de-a lungul timpului în filosofia universală”, [26, p.7] scopul major al acesteia fiind eliberarea spirituală a omului. Nu întâmplător, Nicolai Berdiaev, unul dintre cei mai reputați gânditori preocupați de filozofia spiritului uman, considera că filosofia „înseamnă luptă”, separarea cunoașterii filosofice de „totalitatea experienței spirituale a omului...”, fiind imposibilă [2, p. 119-120]. Primii care au fost preocupați de problema libertății au fost grecii. Conform mitologiei grecești, Prometeu a furat focul de la Zeus, regele zeilor, pentru a-l aduce pe pământ spre a-l dărui muritorilor. Zeus l-a pedepsit legându-l de o stâncă și trimițându-i un vultur care-i mânca zilnic ficatul [35]. Ulterior, s-a afirmat că, datorită lui Prometeu, oamenii au conținut să „acționeze fără a avea în fața lor un scop”, încetând astfel să fie „sclavii întâmplării” [5, p. 21]. Așadar, initial, libertatea era o stare care indica, în primul rând, la statutul ori condiția socială și politică garantată printr-un ansamblu de drepturi și datorii, înainte de a fi concepută de

către „filosofi și teologi ca o caracteristică individual pur psihologică și morală” [26, p. 11].

În viziunea lui Aristotel, libertatea este condiționată și de calitățile naturale pe care le întrunesc indivizii. Astfel, neamurile care trăiesc pe meleagurile reci, precum și cele din Europa, sunt pline de avânt, dar mai sărace în inteligență și în pricepere tehnică. Din acest motiv, ele trăiesc mai degrabă în libertate, dar nu se constituie în cetăți și nu își pot stăpâni vecinii”. În schimb popoarele din Asia sunt înzestrate cu suflet inteligent și pricepere tehnică, dar sunt lipsite de avânt. Din aceste considerente, filosoful credea că ele „își duc viața sub stăpânire și în sclavie”. În schimb grecii, considera el, pornind de la faptul că locuiesc pe un teritoriu intermediar, ... au atât avânt, cât și inteligență. De aceea acest popor „duce o viață liberă, se guvernează foarte bine și ar fi capabil să îi supună pe toți...” [1, p. 393].

Libertatea presupune și dreptul de a nu se supune decât în fața legii, de a nu putea fi arestat, nici închis, nici omorât, nici maltratată în vreun fel din voia arbitrară a unuia sau a mai multor indivizi. Înseamnă dreptul de a-și exprima opinia, de a-și alege domeniul de activitate profesională, de a dispune de proprietate, de a pleca și de a reveni în țară fără să ceară voie și fără să dea socoteală despre motivele și căile alese. Înseamnă dreptul de a se aduna cu alți indivizi, fie pentru a discuta despre propriile interese, fie pentru a practica un cult pe care ei și asociații lui îl preferă, fie, pur și simplu, pentru a-și umple ceasurile într-un mod adecvat înclinațiilor și fanteziei sale. Înseamnă, în sfârșit, dreptul de a interveni în procesul de guvernare, fie prin alegerea unor guvernanți sau numai a unora dintre ei, fie prin petiții, pe care autoritățile sunt, mai mult sau mai puțin, obligate să le ia în considerare.

În viziunea noastră, termenul de libertate operează cu un dublu sens: cel de lipsă a constrângerii din exterior, dar și cel de putere de a alege. Libertatea ar fi, astfel, în egală măsură capacitatea de a alege altfel decât un scop, cea mai bună dintre sugestiile personale, care îi dau răspunsul adecvat de „da” sau „nu”, de a ține cont de una sau a apela la cealaltă.

Libertatea este examinată într-o dublă ipostază și de profesorul Ion Dogaru, în a cărui opinie aceasta poate fi privită sub două unghiuri principale. Primul unghi, numit filosofic, privește omul cu ”preponderență de el însuși care vrea să-i înțeleagă resorturile intime”, iar libertatea este concepută ca un răspuns la întrebarea ”dacă omul dispune cu adevărat de ea, dacă sentimentul de libertate nu este alterat de luptele interne fiecărui individ ...”. Cel de-al doilea unghi, numit juridic, pornește de la ideea că omul ”nu există decât ca om social”, iar libertatea

Determinante ale libertății politice

acestui ”nu poate fi decât o libertate – relație și care nu o poate privi decât din punct de vedere material ...”. Libertatea juridică, în opinia autorului, rezultă din ”perfecționarea ordinii, nu din perfecționarea individului” [11, p. 335].

Atâta timp cât un om este încă om și nu lucru, el are șansa de a se decide între oportunitățile propuse ori, după Platon, acolo unde există liberate de acțiune, fiecare om „își rânduiește viața privată după cum pofteste” [19, p. 262]. Este cunoscut un procedeu de îmblânzire a elefanților care constă în faptul că animalului, încă fiind pui, i se leagă un picior de un trunchi de copac. Treptat, cu toate că se zbate, micul elefant nu este în stare să se elibereze și se obișnuiește cu ideea că trunchiul de copac este mai puternic decât el. Devenind adult, cu o forță uriașă, fiind legat cu o funie de picior și legat chiar și de un arbust, el nu va mai încerca să se elibereze. Și astfel, un elefant uriaș își petrece viața fiind prizonierul unui lanț subțire și al propriilor temeri, [36] sau așa- numită “neajutorare învățată” [37].

Deseori, „picioarele noastre, ca și cele ale elefanților, sunt împiedicate de noduri fragile”. Și dacă, din copilărie, ne-am obișnuit cu „rezistența trunchiului de copac”, „nici măcar nu încercăm să luptăm”, cu toate că, în opinia acestuia, „un simplu act de curaj este tot ce trebuie pentru a ne găsi libertatea”.

Iată de ce pentru perceperea libertății de către individ, este nevoie și de manifestare de voință, de hotărâre de a se ajunge la o anumită finalitate. În același timp, trebuie să ținem cont de constatarea făcută de Hegel, precum că voința care nu hotărăște nimic nu este o voință reală; cel lipsit de caracter nu ajunge niciodată la o hotărâre. Hegel considera că omul numai prin hotărâre intră în realitate, „oricât de amar i-ar fi, căci inerția nu vrea să iasă din meditația în sine ...”, posibilitatea nefiind încă o realitate [16, p. 39]. Prin urmare, libertatea prin sine nu trebuie înțeleasă ca o stare care îi asigură individului o viață fericită. După A. Hayek, a fi liber poate însemna și ”libertatea de a muri de foame, de a face greșeli grave sau de a-ți asuma riscuri fatale” [15, p. 42].

Artur Schopenhauer definește libertatea de pe poziția negării. Astfel, în opinia acestuia, libertatea presupune ”absența oricărei piedici și a oricărui obstacol; or obstacolul de orice fel constituind o manifestare a forței...” [20, p. 5].

Stăruind asupra identificării conținutului libertății, A. Hayek pornește de la stabilirea diferențelor între statutul omului liber de cel al sclavului. În baza unor documente istorice (decrete) referitoare la eliberarea sclavilor, Hayek evidențiază patru drepturi cu care se solda dobândirea libertății de către sclavi: statutul juridic de membru protejat al comunității; imunitate față de arestarea arbitrară; dreptul de a munci oriunde dorește; dreptul de mișcare (deplasare n.n.) potrivit propriei

voințe [15, p. 43].

Este cert faptul că filosofile antice, cele moderne sau contemporane ce abordează subiectul dat sunt nenumărate. Noi nu le putem nici ignora, dar nici nu le putem trece în revistă pe toate. Cu toate varietățile de abordare a conceptului de libertate pot fi considerate general recunoscute următoarele trăsături defnitorii:

- libertatea înseamnă capacitatea individului să acționeze în conformitate cu propria sa convingere, folosind experiența determinată de voința sa liberă;
- libertatea individului determină libertatea altor cetățeni, pentru că oamenii sunt liberi în măsura în care sunt liberi și alții;
- omul liber are posibilitatea de a-și exprima voința și să întreprindă acțiuni adecvate, ale căror limite sunt garantate prin lege;
- dreptul, pe care cineva îl consideră aplicat corect în raport cu altă persoană, trebuie recunoscut ca fiind valabil și pentru sine însuși;
- drepturile omului liber se realizează doar într-o societate în cadrul căreia ordinea este protejată de către autoritățile publice;
- libertatea presupune prezența adevărului, care este revelat în cursul dialogului;
- posibilitatea schimbului liber de idei contribuie la răspândirea cunoștințelor și atingerea acordului reciproc prin respectul altor puncte de vedere.

Pornind de la Declarația Franceză a Drepturilor omului și cetățeanului (art. IV), din al cărui conținut reiese că libertatea constă “în a putea face tot ceea ce nu dăunează altuia” [18, 96-97], libertatea reprezintă dreptul de face și de a profesa tot ceea ce nu prejudiciază pe altul. Limitele în care poate activa cineva fără a prejudicia pe altcineva sunt stabilite prin lege, așa cum hotarul dintre două câmpuri este determinat de o piatră de hotar. Este vorba de libertatea de om ca monadă * izolată, retrasă în sinea lui, scria K. Marx.[22] Însă, după cum afirma și A. Camus, ”Fără lege nu există libertate, libertatea nefiind” dominația absolută a legii, dar nici disponibilitatea ei”. [4, p. 271]

Wilhelm von Humboldt pune gradul cel mai înalt al libertății în legătură cu gradul cel mai înalt de educație și înzestrare al indivizilor, cu cererea de „reducere a necesității de a acționa în componența unei mase închegate, uniforme”. [27, p. 26-27] Deoarece însă libertatea nu poate fi cucerită odată și pentru totdeauna, oamenii sunt datori să lupte permanent pentru libertate.

Drept rezultat, prin activitatea sa fie pe tărâmul muncii, fie în sfera

* Termenul german „Monade” este eventual mai bine ilustrat prin traducerea „corp monovalent unicelular”. Evident, se face aici aluzie la om, ca entitate primară a societății.

Determinante ale libertății politice

politicului, individul este în stare să influențeze societatea și statul, toate sferile de activitate din cadrul sistemului politic. Pe măsură ce progresul social progresa, forța acestei influențe crește ca urmare a utilizării din ce în ce mai eficiente a drepturilor și libertăților politice ale cetățenilor și a participării din ce în ce mai eficiente la configurarea tuturor sferelor vieții sociale și de stat.

Forme de manifestare a libertății. Montesquieu menționa că „Nu există cuvânt căruia să i se fi dat mai multe înțelesuri și care să fi impresionat mințile în atâtea feluri ca cel de libertate. Unii au considerat că el înseamnă ușurința de a înlătura pe cel căruia îi încredințaseră o putere tiranică; alții - dreptul de-a putea alege pe cel căruia trebuie să i se supună; unii - dreptul de a purta arme și de a putea face uz de violență; alții - privilegiu de a nu fi guvernați decât de un om din mijlocul poporului lor sau de propriile lor legi” [23, p. 192]. Pornind de la constatarea faptului că sistemul relațional interuman ”se clădește pe activitatea și acțiunile voluntare ale omului”, profesorul Ion Dogaru identifică mai multe domenii de activitate a omului: activitatea profesională, activitatea științifică, activitatea politică, activitatea artistică, activitatea sportivă etc. [11, p. 180]. Același autor examinează în alitate de categorii independente, libertatea – autonomie, libertatea - participare și libertatea publică [11, p. 356-340]. De aici, probabil, vine și tendința exprimată în literatura de specialitate de a recunoaște existența mai multor tipuri de manifestare a libertății: libertatea fizică, libertatea intelectuală, libertatea morală, libertatea socială și politică, libertatea de a exprima și publica opinii, libertatea economică, libertatea spirituală, libertatea de indiferență, libertatea decizională etc. [26, p. 13 și urm.].

Identificarea mai multor forme de manifestare a libertății a fost subliniată și de alți autori. De exemplu, B. Malinowski scria că libertatea politică nu este unicul tip de libertate ce se manifestă în cultura umană, lipsa ei distruge tot restul [21, p. 15]. La Montesquieu reținem că libertatea politică „nu constă de fel în a face ceea ce vrei. Într-un stat, adică într-o societate în care există legi, libertatea nu poate consta decât în a putea face ceea ce trebuie să vrei și în a nu fi constrâns să faci ceea ce nu trebuie să vrei” [23, p. 193].

Libertatea politică – formă de manifestare a libertății sociale. În ce privește conținutul noțiunii de libertate politică, observăm aceeași abordare multiaspectuală. Primul sens al libertății, considera F. A. Hayek, este ceea ce numim în mod obișnuit „libertate politică”, adică „participarea oamenilor la alegerea guvernanților, la procesul legislativ și la controlul asupra administrației”. [15, p. 37] Pentru G. Sartori, libertatea politică este premisa principală pentru alte libertăți. Noi avem nevoie de libertate „de la”, ca să avem libertate „pentru”,

scria el [25, p. 286].

I. Berlin* credea că libertatea politică este o zonă de acțiune în afara obstacolelor ridicate de alții [3, p. 34], iar V. Lenin considera drept libertate politică, în primul rând, dreptul poporului de a-și alege reprezentanții în parlament. Toate legile, în acest caz, trebuie în prealabil să fie discutate și publicate, toate impozitele sunt fixate exclusiv de organul reprezentării populare. Libertatea politică însemna pentru V. Lenin, de asemenea, dreptul poporului de a-și alege funcționarii, de a organiza diverse întruniri pentru dezbaterăa treburilor de stat, de a edita fără nici un fel de permisiuni orice cărți și ziare [31, p. 134-135].

D. Haward considera libertatea politică dreptul omului de a se exprima pe deplin și de a-și expune opinii care ar putea să le pară altora neortodoxe, eretice sau inacceptabile [32, p. 6]. Libertatea politică este libertatea eterodoxiei, libertatea celor care gândesc altfel, căci tot ce educă social, ce purifică și asanează depinde tocmai de această condiție, care își pierde eficacitatea în condițiile în care libertatea devine un privilegiu.

Profesorul Ion Dogaru operează cu noțiunea de libertate publică, atribuindu-i acesteia un conținut foarte aproape de conținutul noțiunii de libertate politică. Astfel, potrivit acestuia, libertatea publică este o „putere de autodeterminare a omului în relație cu un alt subiect, bazată pe existența unei sfere de libertate – autonomie a ființei umane”. Această putere este intangibilă „atât pentru puterea publică, cât și pentru particulari”. [11, p. 340]

Așadar, *libertatea politică este o diversitate a libertății sociale a omului care se manifestă într-o anumită societate*. Libertatea politică a individului este determinată, în primul rând, de libertatea societății în ansamblu, precum și de libertatea politică a comunității sociale din a cărei componentă acesta face parte (strat social, colectiv, partid, organizație obștească etc.) și constă dintr-o serie de oportunități sociale reale (libertăți) în exercitarea democrației, în luarea deciziilor de interes public, social și comunitar.

Libertatea politică constituie conținutul social al drepturilor și libertăților politice ale cetățenilor, care sunt recunoscute de putere de stat și consacrate în conținutul normelor de drept. Drepturile și libertățile politice ale omului, formând un ansamblu unitar, caracterizează nivelul libertății politice în cadrul societății respective. Conținutul, gradul de realitate a drepturilor și libertăților politice de care se bucură omul depinde de bunăstarea economică, de regimul

* Isaiah Berlin s-a născut într-o familie evreiască în Riga, Letonia, 6 iunie 1909, fiind ulterior, după imigrarea familiei sale în Anglia, primul elev evreu care a primit o bursă la All Souls College, Oxford. A fost un filosof politic englez și un istoric al ideilor, care este considerat ca unul dintre cei mai importanți gânditori liberali contemporani.

Determinante ale libertății politice

politic, de cultura politică, de viața spirituală a societății, de alți factori și condiții.

Limitele libertății politice. Orice libertate, cu atât mai mult cea politică, cunoaște limite obiective. Libertatea juridică a individului în domeniul relațiilor politice nu poate fi mai largă decât însăși libertatea politică socială (de facto).

Astfel, uneori statul poate restrânge libertatea juridică a individului în sfera relațiilor politice. De exemplu, Constituția franceză din 1799 suspenda exercițiul drepturilor cetățenești pentru „debitorii falșiți, pentru servitorii cu leafă, angajații în serviciul unei persoane sau pentru menaj ...” [18, p. 141]. În conformitate cu Constituția Republicii Sovietice Socialiste Federative Ruse din 1918, nu aveau dreptul de a alege și de a fi aleși cei care erau considerați că: recurg la munca angajaților pentru a obține profituri; trăiesc din venituri neprovenite din muncă, cum ar fi: dobânda din capital, veniturile din întreprinderi, veniturile din proprietate etc. De drepturile electorale erau lipsiți și comercianții privați, călugării și clericii bisericilor și cultelor religioase; angajații și agenții fostei poliții, în special cei care au făcut parte din jandarmeriile speciale și unitățile de securitate; membrii familiei regale din Rusia și alte categorii de persoane. Constituția Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești din 1941 (art. 104), consacrand dreptul cetățenilor „de a se uni în organizații obștești ...”, stabilea că doar „cetățenii cei mai activi și mai conștienți din rândul clasei muncitoare și altor pături ale truditorilor se unesc în partidul comunist (al bolșevicilor) din toată Uniunea ...” [14, p. 243-264]. Asemenea măsuri nu pot fi calificate decât o formă de coerciție, înțeleasă ca un control al „mediului sau circumstanțelor unui individ de către altcineva ...”. Coerciția este calificată ca un rău, deoarece aceasta „elimină astfel individul ca persoană ce gândește și valorează, făcând din el un simplu instrument de realizare a scopurilor altcuiva”. [15, p. 44]

Restricțiile de acest gen sunt incompatibile cu statul de drept, care în raport cu cetățenii are obligații importante de a contribui la satisfacerea necesităților și intereselor lor politice, contribuind astfel la sporirea activismului politic. Orice abatere de la această legitate a politicii de stat duce la denaturarea democratică a legislației și a statului însuși. Totuși, coerciția poate fi aplicată și în condițiile statului de drept. În acest caz însă, monopolul coerciției îi aparține statului care o aplică în strictă conformitate cu legea, fiind restrânsă la datorii limitate și previzibile și separată de voința arbitrară a unei persoane sau unui grup de persoane. În aceste condiții coerciția se transformă într-un instrument care îi ajută pe indivizi „să-și urmărească propriile scopuri, nu un mijloc folosit pentru atingerea scopurilor altora”. [15, p. 45]

În condițiile actuale, orice încercare de aplicare sub diferite forme a censului

de proprietate trebuie să fie calificată drept încălcare gravă a principiului egalității cetățenilor în drepturi, ceea ce este inacceptabilă într-o societate democratică modernă.

Determinante ale libertăților politice pot fi considerate condițiile și împrejurările care influențează asupra acestui tip de libertate. Din punctul de vedere al dreptului, acestea deseori se manifestă ca garanții juridice ale libertății. Nefiind elemente constitutive ale libertății, totuși determinantele respective influențează substanțial volumul, profunzimea și stabilitatea libertății politice. În sens constituțional, aceste determinante se manifestă ca garanții ale libertății, cu ajutorul cărora se asigură realizarea și se configurează gradul de manifestare a acesteia.

Una dintre ele mai importante determinante ale libertății este *atractivitatea psihologică* a acesteia. Conform experienței regimurilor totalitare (comunismul, fascismul) din sec. al XX-lea, atunci când individul își încredințează soarta pe deplin statului, securitatea acestuia nu crește ci scade. Războaiele devastatoare gestionate de mașinile de stat, prăbușirea statelor socialiste au devenit argumente convingătoare în favoarea percepției psihologice pozitive a libertății.

Saint-Simon a descris atractivitatea psihologică a libertății după exemplul: „Un englez primește o slujbă în India... Acolo, dacă vrea, poate să facă un harem; acolo îl înconjoară sute de servitori: unii sunt datori să alunge muștele; ...alții sunt oricând gata să-l poarte în litiră; întreaga masă a populației se târâște în fața lui; el se poate năpusti cu lovituri de băț asupra oricărui indus care nu-i îndeplinește dorința suficient de repede și de abil. Și iată că același englez, care în India se dedă desfătărilor autocrate, după ce-și face avere, se grăbește să se întoarcă în Anglia, pentru a se deda din nou plăcerilor pe care i le procură egalitatea. Abia sosit în portul englez, el simte cum îl înghesuie și-l împing cu coatele oamenii din popor, dar asta nu-i trezește dorința de a se întoarce în țara unde toți se dau la o parte ca să-i facă loc lui” [30, p. 332].

A. Tocqueville recunoștea că nu doar iubește libertatea, ci și se închină în fața ei. După cum afirma acest remarcabil expert în chestiunile libertății politice, atractivitatea psihologică a libertății este irezistibilă în primul rând pentru că rațiunea nu poate prevedea propriul progres [29, p. 331].

A vorbi însă despre progres în condițiile lipsei de libertate este o gravă eroare. Așa cum posibilitatea muncii face din urmarea adevărului un comportament liber ales, tot așa posibilitatea comportamentului imoral transformă opțiunea morală într-un act conștient. În ambele cazuri însă, importantă este libertatea, fără de care individualitatea nu este posibilă. Pe de altă parte, în calitate de

Determinante ale libertății politice

individualitate, poate apărea și un grup, dacă acesta dispune de o reală libertate de alegere a vreunor variante de comportament.

Atractivitatea libertății este deosebit de vizibilă în momentele istorice de mare răspundere. Tocmai de aceea, momentele istorice când acțiunea liberă constituie rolul hotărâtor sunt numite epocale, iar subiecții lor – „personalități de importanță istorică mondială”. Pretutindeni este nevoie de libertate umană, istoria urmărește scenele libertății și în aceasta constă farmecul ei.

În același timp nu trebuie să mizăm doar pe atractivitatea psihologică a libertății politice ”cu brațele încrucișate”, dar s-o provocăm în mod conștient și una din primele acțiuni în acest sens ar fi crearea a cât mai multor împrejurări care i-ar oferi individului posibilitatea să-și manifeste libertatea politică (dreptul de a alege și de a fi ales, organizarea referendumurilor, inițiativa legislativă, dreptul la administrare etc.).

O determinantă importantă a libertății este și *spontaneitatea*, imprevizibilitatea ei. Libertatea nu poate fi programată, stabilindu-i măsura ei de viitor într-o oarecare formă fixă. Și cu toate că în viața reală ne confruntăm cu echilibrul libertății și limitărilor ei, echilibrul acesta întotdeauna rămâne mobil. Până la declararea independenței, coloniștii americani se vedeau liberi în conformitate cu drepturile și libertățile oferite de legile britanice și doar când au înțeles că aceasta nu le oferă libertatea deplină de coroană, au ”concluzionat că trebuia completată temelia”. Astfel este fundamentat principiul conform căruia o ”constituție stabilă” este esențială oricărei guvernări libere [15, p. 196].

În final, constituția a fost concepută ca mijloc de protecție a poporului față de orice acțiune arbitrară din partea legislativului sau a altor ramuri ale puterii. Constituția care limitează puterea ar trebui să conțină ”reguli pozitive, pe lângă prevederile ce reglementează originea autorității”, stipulând principii generale care să guverneze acțiunile legislativului investit [15, p. 197].

Echilibrul mobil al libertății și ordinii se reflectă în constituțiile diferitor țări în mod diferit. Constituția SUA din 1787 (Amendamentul I) interzice Congresului să adopte legi care să impună ”o religie sau să interzică practicarea liberă a unei religii; sau să restrângă libertatea cuvântului sau a presei; sau dreptul poporului la întrunire pașnică sau de a adresa Guvernului petiții privind repararea nedreptăților” [33].

O mare parte din constituțiile actuale operează cu noțiunea de libertate exclusiv în raport cu drepturile și libertățile fundamentale (Constituția Republicii Moldova, Constituția României, Constituția Estoniei etc). În alte constituții libertatea este considerată ca valoare socială și obiectiv major al statului și

societății. Astfel, Constituția Ungariei declară: „Noi, membrii Adunării Naționale, ... adoptăm prezentul document ca prima Lege fundamentală unificată a Ungariei. Fie să înflorească pacea, libertatea și înțelegerea” [9]. În preambulul Constituției Letoniei se menționează că „Letonii își onorează luptătorii pentru libertate ...” [9] Preambulul Constituției Lituaniei declară: „Națiunea lituaniană, ... apărându-și cu fermitate timp de mai multe secole libertatea și independența, ... adoptă și proclamă prezenta Constituție”. [9] Constituția Germaniei proclamă: ”Germanii din landurile Baden-Württemberg, Bavaria, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hesse, Niedersachsen, Mecklenburg Vorpommern, Nordrhein-Westphalia, Rhineland-Palatinate, Saarland, Saxony, Saxony-Anhalt, Schleswig-Holstein și Thuringia au obținut unitatea și libertatea Germaniei prin autodeterminare”. [9] În preambulul Constituției Poloniei se menționează: ” ... noi, Națiunea Polonă – toți cetățenii Republicii, ... instituim această Constituție a Republicii Polone ca Lege Fundamentală a statului, fondată pe respectul libertății și al dreptății ... ”. Constituția se adresează și „Tuturor celor care, pentru binele celei de-a Treia Republici, vor aplica dispozițiile Constituției” cu un apel „la respectarea demnității proprii firi omenești, a dreptului la libertate ...”. [9]

Unele state europene își asumă sarcina asigurării libertății. De exemplu, Constituția Greciei (art. 25) dispune că „Recunoașterea și protejarea drepturilor fundamentale și inalienabile ale omului de către stat urmăresc realizarea unui progres social în ceea ce privește libertatea și justiția”. [9] Constituția Portugaliei (art. 1) declară că aceasta este o „republică suverană, bazată pe demnitatea persoanei umane și pe voința poporului, care se angajează să construiască o societate liberă, echitabilă și solidară”. [9]

Constituțiile unor state au inclus libertatea ca deviză a societății. De exemplu, Constituția Franței dispune: Deviza Republicii este „Libertate, Egalitate, Fraternitate”. [9] Deviza Republicii Madagascar, fixată în Constituție (art. 4), este „Patrie, Libertate, Progres” (*Fitiavana – Tanindrazana – Fandrosoana*). [12, p. 444] Deviza Republicii Togo este: „Muncă, Libertate, Patrie”. [12, p. 809]

Unele constituții apelează la noțiunea de libertate și din perspectiva protejării unor autorități publice. De exemplu, Constituția Danemarccii (art. 34) stabilește că „Orice persoană care atentează la libertatea ori securitatea Parlamentului sau orice persoană care dă sau execută un ordin pentru îndeplinirea aceluiași scop se face vinovată de înaltă trădare”. [9]

Așa cum se consideră în mod obișnuit, insuficiența de libertate politică duce la stagnare, iar excesul ei – la haos. Totuși, a stabili apriori o măsură constituțională a libertății nu este cu putință. Nimeni nu este pe deplin liber, tot așa cum nu este

Determinante ale libertății politice

pe deplin aservit. Dar dacă pornim de la prezumția că constituția este principalul izvor de drept al societății, atunci prioritățile ei trebuie să se situeze de partea libertății. Mai mult decât atât, consacrară explicită în constituție a unor drepturi care asigură libertatea politică a individului nu ar trebui să fie interpretată că doar ele ar ”beneficia de protecția specială a constituției”, deoarece aceasta oferă o ”protecție importantă anumitor drepturi, recunoscute a fi cele mai amenințate”. În condițiile actuale, pentru care sunt caracteristice schimbări sociale globale, inclusiv de natură tehnologică, care generează noi și noi amenințări în raport cu libertatea în general și cea politică în special, ”nicio listă de drepturi protejate nu poate fi considerată exhaustivă”. [15, p. 233] De exemplu, în era radioului, televiziunii și, mai ales, a Internetului, libertatea opiniei și a exprimării, accesul la informație capătă o cu totul altă configurație.

O determinantă de neglijat a libertății politice este și *proprietatea*. Pentru a evita paternalismul, societatea trebuie să elaboreze garanții eficiente și extrem de sofisticate ale libertății. Realizându-se, libertatea trebuie să-și creeze propria sa lume și propriul său sistem, să-și găsească o anumită expresie exterioară și o existență concretă. [16, p. 29] Hegel considera că spațiul libertății individuale este determinat de volumul proprietății private, care stă la baza ei. De aceea, el taxa drept neonestă, amorală și neetică afirmația cum că libertatea s-ar putea realiza fără vreo legătură cu proprietatea. „Reprezentarea unei înfrățiri a oamenilor, pioasă sau prietenească, sau chiar impusă, cu comunitatea bunurilor și cu eliminarea principiului proprietății private, se poate oferi ușor unei mentalități care nu cunoaște natura libertății spiritului și a dreptului și nu o sesizează în momentele ei determinante”. Cât privește latura morală sau religioasă, Hegel apelează la Epicur, care îi stopase de la asta pe prietenii săi, care intenționau să fondeze o astfel de alianță a comunității bunurilor, „tocmai din motivul că aceasta ar demonstra o neîncredere și aceia care sunt neîncredători unii față de alții nu sunt prieteni.” [16, p. 66] În alt loc el adaugă: „... scopul corporației își are adevărul lui ... în scopul în și pentru sine universal, și în realitatea absolută a acesteia; de aceea sfera societății civile se preface în *stat*”. [16, p. 239] Potrivit lui corporațiile alcătuiesc orânduirea statului, ... și de aceea ele sunt baza solidă a statului, ca și a încrederii și devotamentului indivizilor față de stat, „coloanele care susțin libertatea publică”, deoarece în cadrul acestora libertatea particulară este „realizată și este rațională” și, prin urmare, „într-însele este dată în sine reunirea libertății și a necesității”. [16, p. 251]

După cum se afirma încă în antichitate, libertatea este valoarea supremă a societății, care transformă bunurile în proprietatea celor care le-au obținut. Iar bunurile obținute în sclavie aparțin celor ce conduc, nu celor conduși. În antichitate,

individul, deși considerat ”constant suveran în afacerile publice”, rămânea ”sclav în toate relațiile sale particulare”. Cei care aveau calitatea de cetățean aveau și dreptul ”de decizie în problema păcii sau a războiului: ca persoană privată, mișcările sale sunt urmărite, limitate, reprimite; în calitate de parte a corpului colectiv – interoghează, destituie, condamnă la moarte magistrații sau superiorii; în calitate însă de supus al corpului colectiv poate fi, la rândul său, privat de starea la care a ajuns, deposedat de demnități, alungat, omorât prin voința discreționară a ansamblului din care face parte.”[7, p. 5] În Imperiul Roman, conform legislației, colonii erau considerați oameni liberi. Aceștia aveau și unele drepturi civile: de a se căsători, de a alege, accesul la justiție etc. Erau considerați liberi chiar și în raport cu proprietarul, însă erau aserviți pământului pe care îl lucrau, neavând dreptul să-l părăsească. Așadar, colonatul devenise o formă de organizare socială de la sfârșitul Imperiului Roman, pentru care era specific legarea tot mai strânsă a colonilor de pământul pe care îl lucrau și pentru care plăteau dijmă și prestau corvezi. De fapt, pentru colonat erau specifice două condiții de bază: interdicția colonului și a urmașilor săi de a părăsi domeniul și interdicția de a se căsători cu femei din afară, ceea ce îl puneă într-o poziție intermediară a sclavului cu omul liber.

Astfel, proprietatea devenise o condiție indispensabilă libertății. Dacă omul își pierde proprietatea, atunci el se transformă într-o nulitate socială. De aceea destinul, securitatea și puterea omului de azi se bazează în mare măsură pe proprietatea lui. În cadrul noțiunilor politice ale civilizației occidentale, proprietatea este sacră, iar intangibilitatea proprietății private este piatra unghiulară a edificiului ideologic integrat.

Karl Marx declara că statul, ca stat, anulează, de exemplu, proprietatea privată, iar omul declară prin mijloace politice că proprietatea privată este abrogată atunci când suprimă cenzul [cotă de impozit prevăzută prin legile electorale, necesară pentru acordarea dreptului de a alege sau de a fi ales (n.n.) pentru dreptul electoral activ și pasiv, după cum a avut loc în numeroase state din America de Nord.[22] Marx credea că anularea politică a proprietății private nu numai că nu reușește să anuleze proprietatea privată, dar o consideră ca premisă. El era convins că, prin modalitățile sale, statul anulează diferențele de origine, clasă socială, educație, ocupație atunci când declară că diferențele de origine, clasă socială, educație, ocupație, sunt nepolitice, atunci când, irespectiv de aceste diferențe, declară că fiecare membru al poporului este asociat egal în suveranitatea poporului, atunci când tratează toate elementele vieții poporului din punctul de vedere al statului. Cu toate acestea, statul permite ca proprietatea privată, educația, ocupația să evolueze în modul lor caracteristic, adică în calitate

Determinante ale libertății politice

de proprietate privată, de educație, de ocupație și să-și exercite influența lor caracteristică. Departe de a anula aceste diferențe factuale, statul există mai curând ca rezultat al prezumpției lor, percependu-se ca stat politic care își afirmă universalitatea prin antagonismul lor. [22]

În cartea sa „La Russie en 1839”, marchizul de Custine susținea că populația din Rusia amintește niște piese de șah, care sunt puse în mișcare doar de un singur om, al cărui inamic invizibil este toată omenirea. Ofițerii, birjarii, cazacii, șerbii, servitorii – cu toții sunt slugile de diferit rang al unuia și aceluiași stăpân, cărui i se supun orbește. În această țară te poți deplasa, poți respira doar cu învoirea sau ordinul regal... Printre populația, lipsită de bucurii și voință proprie, poți vedea doar corpuri fără suflete, și involuntar tresari de la gândul că acest număr imens de mâini și picioare au doar un singur cap.[28, p. 74] Despre șerbii ruși acesta scria: ”Este foarte complicat să ne imaginăm poziția acestei clase de oameni lipsiți de orice drepturi, dar care totuși reprezintă națiunea. Șerbul rus nu este altceva decât o proprietate a stăpânului său. Drept că ei nu au nici un fel de griji, dar nu au nici proprietate. Adică ei nu au atașament, fericire, sentimentul moral, nu au nimic care să compenseze dezavantajele vieții lor, căci numai proriretatea privată face din om o ființă sociabilă și creează familia.[28, p. 90-91]

Dreptul omului la proprietatea privată, preciza Marx, este deci dreptul său de a se bucura de proprietatea sa la discreția sa („à son gré”), respectiv de alți oameni, independent de societate; dreptul omului la proprietatea privată înseamnă dreptul său la interesul său propriu. Acest drept individual și aplicarea sa sunt fundamentul societății civile. Datorită acestui drept, fiecare om vede în alți oameni nu realizarea libertății sale, ci bariera libertății sale. Dar, mai presus de orice, este proclamat dreptul omului. [22]

Conform observațiilor lui B. von Humboldt, omul preferă să nu facă nimic decât să muncească din constrângere. Numai proprietatea privată îi permite să rămână activ. În cele din urmă, dezvoltarea proprietății întotdeauna este însoțită de dezvoltarea libertății.[27, p. 50] Iar cel care pune „carul bunăstării” înaintea „boilor libertății” riscă să distrugă în același timp și libertatea, și bunăstarea.

Astfel s-a ajuns la ideea că proprietatea nu este „atât un scop în sine, cât mai ales un mijloc spre a contribui la opera socială”. Respectiv, proprietatea nu poate rămâne „afectată numai unui interes pur individual”, ea trebuind să corespundă și scopului „de a menține și de a spori interdependența sau sau solidaritatea socială”. [8, p. 357] Înțelegând ca o funcție socială, destinația proprietății constă în a ”mări averea generală socială”, proprietarul fiind dator să-și valorifice proprietatea pentru a contribui la „creșterea valorii bogăției generale”. [8, p. 360]

Episodic, proprietatea, inclusiv mărimea acesteia a fost utilizată ca o condiție pentru manifestarea libetății politice a individului, în special la acordarea dreptului la vot. Astfel, se credea că, potrivit doctrinei suveranității naționale, cetățenii nu posedă suveranitatea de a împuternici, dar posedă o funcție pe care o pot exercita în numele națiunii, cei mai capabili prin plățirea unui impozit garantând bunul mers în afacerile private și care în același timp este gajul discernământului pentru afacerile publice. În așa fel, aleșii și chiar alegătorii constituie o elită socială, elita care stă mai sus de masele de „cetățeni pasivi”. Astfel, plecând de la un postulat inițial progresist - *consimțământul poporului privind impozitul pentru reprezentanții săi* (nu este taxă fără reprezentare), s-a ajuns la concluzia precum că înșiși plătitorii trebuie să fie consilierii sau alegătorii acestora din urmă (nu este reprezentare fără taxare). [13, p. 37-38] În legătură cu aceasta, omul politic francez Ghizo recomanda celor care cereau dreptul de a participa la viața politică să se îmbogățească. [38]

Censul de proprietate, care a fost, de-a lungul timpului, cel mai răspândit cens electoral, presupune dobândirea calității de alegător doar de către cetățenii care dețin o anumită avere. Era întâlnit, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în mai multe țări europene.

De exemplu, în Franța, a fost introdus, anulat și reintrodus de câteva ori într-o perioadă doar ceva mai mare de jumătate de secol. Bunăoară, el poate fi întâlnit în Constituția franceză de la 1791, în conformitate cu care dreptul electoral activ era acordat francezilor care „plătesc în orice loc al regatului impozite directe în mărimea costului de cel puțin trei zile de muncă și au prezentat chitanța despre plățirea lui ...”. [18, p. 105] Censul de proprietate a fost exclus din Constituția franceză din 1793, dar re apare în Constituția din 1795 care (art. 35) acorda titlul de elector celui care posedă:

- o proprietate în comune cu un număr de locuitori mai mare de 7 mii sau o arendă în oraș, a cărei valoare ar echivala cu venitul de două sute de zile lucrătoare, sau clădiri locative a căror valoare ar echivala cu costul a cinci sute de zile lucrătoare, ori o proprietate agrară, a cărei valoare ar echivala cu costul de două sute de zile lucrătoare;

- o proprietate în comune cu un număr de locuitori mai mic de 7.000 sau o arendă în oraș, a cărei valoare ar fi egală cu două sute de zile lucrătoare, ori clădiri locative a căror valoare ar fi egală cu o sută cincizeci de zile lucrătoare, ori proprietate agrară, a cărei valoare ar fi egală cu o sută de zile lucrătoare;

- în sate o proprietate sau arendă de o valoare echivalentă cu venitul local, cu o sută cincizeci de zile lucrătoare, sau o fermă ori o arendă, a căror valoare este

Determinante ale libertății politice

echivalentă cu două sute de zile lucrătoare. [18, p. 133] Constituția Franței de la 1814 lipsea de dreptul de vot cetățenii care nu plăteau impozite directe în mărime de 300 de franci. [18, p. 148]

Censul de proprietate a fost aplicat și în Anglia. Astfel, Instrumentul Guvernării din 1653 recunoștea dreptul de a alege al persoanelor care aveau o proprietate în valoare de 200 de lire sterline. [18, p. 55] Începând cu 1832, au demarat o serie de reforme electorale între care cea din 1867 a făcut ca, pe lângă cei cu avere, să capete drept de vot și cei care ocupau, cu orice titlu, o casă de locuit sau o parte din ea, dar formând o locuință separată. În urma reformelor din 1918 și 1928, votul cenșitar a fost eliminat.

Și Constituția României din 1866 împărțea corpul electoral în patru colegii, în funcție de avere. Din componența primului colegiu făceau parte cei care aveau un venit de la 300 de galbeni în sus. Din al doilea colegiu făceau parte acei care aveau un venit de la 100 până la 300 de galbeni. Colegiul al treilea includea comercianții și industriașii care plăteau impozite de 80 de lei. Erau scutiți însă de acest cens reprezentanții profesiilor liberale, ofițerii în retragere, profesorii și pensionarii statului. Din colegiul al patrulea făceau parte toți cei care plăteau o dare către stat oricât de mică. Fiecare dintre aceste colegii alegea un număr de deputați, cel mai mare în cazul colegiului I (format din alegătorii deținând averile cele mai mari) și cel mai mic în cazul colegiului al IV-lea (al celor mai săraci). [14, p. 153-154]

Drepturile politice – un instrument de bază în garantarea libertății politice. În general, libertatea politică se materializează și devine o posibilitate reală pentru membrii societății prin intermediul drepturilor politice. Supra am menționat despre posibilitatea statului de a restrânge libertatea juridică a individului în sfera relațiilor politice. O regulă generală stipulează că ”de drepturi politice nu pot beneficia decât cetățenii unui stat, nu și străinii”. [6, p. 73] Această regulă este justificată prin Declarația universală a drepturilor omului, care proclamă că ”Orice persoană are dreptul de acces egal la funcțiile publice din țara sa” (art. 21). [34] Ideea este preluată cu o mai mare precizie de Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice, care (art. 25) dispune că orice cetățean are dreptul și posibilitatea ”de a lua parte la conducerea treburilor publice fie direct, fie prin intermediul unor reprezentanți liber aleși”. [24]

Astfel, observăm că libertatea politică a individului depinde și de conținutul relației acestuia cu un anumit stat, adică de legătura politico-juridică numită cetățenie. Declarația universală a drepturilor omului (art. 15) oferă oricărei persoane dreptul la o cetățenie, dar și dreptul de a-și schimba cetățenia.

În conformitate cu principiul suveranității, statul însuși reglementează toate aspectele privind condițiile și procedurile de dobândire și pierdere a cetățeniei, ținând cont și de normele dreptului internațional în domeniu.

Dreptul exclusiv al cetățenilor de a se bucura de drepturile politice este explicat prin faptul că aceste drepturi se referă la exercitarea suveranității. În această ordine de idei, se consideră că drepturile politice reprezintă drepturile oricărui cetățean „de a lua parte la conducerea afacerilor publice fie direct, fie prin reprezentanți liber aleși, de a vota și de a fi ales, și de a accede, în condiții generale de egalitate, la funcțiile publice ale țării sale”. [6, p. 77]

În opinia noastră o astfel de abordare nu este suficientă pentru descrierea palierului integru al drepturilor politice. De exemplu, în categoria drepturilor politice poate fi înscris și dreptul cetățenilor de a-și apăra drepturile și interesele sale, precum și ale altor persoane. Activitățile cetățenilor ce țin de apărarea propriilor drepturi și interese legitime, precum și cele aparținând altor persoane, cu adevărat sunt de natură politică. Cu toate că acest drept nu se referă întotdeauna doar la persoanele cu titlu de cetățean, totuși el poate fi considerat un drept care asigură libertatea politică. Astfel, în cazul în care un cetățean, dintr-un anumit motiv, nu încearcă să-și apere un anumit drept sau interes legitim care-i aparține, atunci statul, reprezentat de autoritățile sale, de regulă, din proprie inițiativă, se ridică în apărarea dreptului încălcat sau a interesului legitim al individului. Constituția Irlandei dispune că statul garantează, în măsura în care acest lucru este posibil, apărarea și respectarea drepturilor personale ale cetățenilor. Prin legile sale, statul protejează pe cât posibil cetățenii împotriva atacurilor injuste și, în cazul săvârșirii unei nedreptăți, garantează respectarea vieții, a persoanei, a reputației și a drepturilor de proprietate ale fiecărui cetățean.[9] În Italia, Consiliul de Stat și celelalte organe aferente justiției administrative exercită jurisdicția în ce privește apărarea drepturilor cetățenești legitime în raport cu administrația publică, precum și apărarea altor drepturi subiective, în anumite cazuri prevăzute de lege (art. 103 din Constituție).[9]

Una dintre sarcinile fundamentale ale statului polonez constă în apărarea democrației politice, în protejarea și încurajarea participării democratice a cetățenilor la soluționarea problemelor naționale (art. 9 din Constituție). [9] În conformitate cu Constituția Spaniei (art. 24), toate persoanele au dreptul să obțină protecție efectivă din partea judecătorilor și a instanțelor în exercitarea drepturilor și a intereselor lor legitime și, în niciun caz, apărarea nu le poate fi refuzată. [9]

În unele cazuri, constituțiile prevăd doar dreptul la apărarea drepturilor

Determinante ale libertății politice

și intereselor personale. În conformitate cu Constituția Italiei (art. 24) orice persoană se poate adresa justiției pentru protejarea drepturilor și a intereselor sale legitime. Orice persoană are dreptul să-și apere drepturile și interesele legitime în fața unei instanțe imparțiale, dispune Constituția Letoniei (art. 92). [9] Constituția Poloniei (art. 202) mai stabilește că, în cursul administrării justiției, instanțele judecătorești asigură apărarea drepturilor și intereselor cetățenilor care sunt protejate prin lege, elimină încălcările împotriva statului democratic de drept și decid cu privire la conflictele de interese, publice sau private. Fiecare om are dreptul să reacționeze independent, prin mijloace legitime, la încălcarea drepturilor și libertăților sale. Dreptul la apărare este asigurat și de Constituția României (art. 24). [9]

În consecință, putem evidenția o categorie aparte de drepturi care, deși nu pot fi calificate ca drepturi politice, dar care au o importanță indiscutabilă în garantarea libertății politice. În această categorie de drepturi pot fi incluse: dreptul la protecție judiciară în cazurile lezării onoarei și demnității, vieții și sănătății, libertății și proprietății persoanei, dreptul de a contesta actele funcționarilor publici, ale organelor de stat și obștești, inclusiv acțiunile funcționarilor publici comise cu încălcarea legii, sau abuz de putere, dreptul la despăgubiri cauzate de acțiunile ilegale ale organelor de stat și obștești, precum și a funcționarilor publici, dreptul celui învinuit de săvârșirea unei crime de a se apăra etc.

În funcție de natura beneficiilor care stau la baza drepturilor și libertăților politice (care sunt indisolubil legate de anumite domenii (sfere) ale libertății politice ale individului), drepturile, libertățile politice și interesele legitime ale cetățenilor pot fi clasificate în următoarele categorii:

1) drepturi care intermediază și certifică apartenența persoanei la un stat anumit, cum ar fi dreptul la cetățenie și schimbarea acesteia, dreptul de azil;

2) drepturi și interese legitime care decurg din principiul egalității cetățenilor în fața legii;

3) drepturi care asigură exercitarea democrației, guvernarea societății și a statului. Printre acestea figurează drepturile a căror realizare contribuie la: a) formarea autorităților reprezentative ale statului (drepturile electorale); b) participarea cetățenilor la diverse forme de realizare a democrației directe (dreptul de a participa la dezbateri publice și referendumuri, la diverse adunări la locul lor de trai lor etc.); c) participarea cetățenilor la activitatea autorităților publice și monitorizarea activității acestora (dreptul de a deține funcții electivă și alte funcții în aparatul de stat, dreptul de a prezenta propuneri organelor de stat, de a depune plângeri cu privire la acțiunile funcționarilor publici la adresa organelor

de stat (inclusiv în instanțele de judecată) etc.; d) participarea cetățenilor în organele de conducere a colectivelor de muncă (dreptul de a participa la ședințele colectivelor de muncă etc.);

4) libertatea de opinie și exprimare în orice domeniu al vieții publice;

5) libertatea asocierilor;

6) libertatea întrunirilor;

7) drepturi prin intermediul cărora se asigură drepturile și interesele legitime ale cetățenilor.

Categoriile de drepturi și libertăți politice menționate formează un ansamblu unitar, fiind indisolubile și interdependente în procesul de realizare a lor. Concomitent cu responsabilitățile politice, ele constituie un statut politic și juridic, ca subsistem al statutului constituțional al cetățeanului.

Referințe bibliografice:

1. Aristotel. *Politica*. București: Editura IRI, 2001.
2. Berdiaev N. *Cunoașterea de sine. Exercițiu de autobiografie filosofică*. București: Editura Humanitas, 1988.
3. Berlin I. *Two Concepts of Liberty // Liberty*, N.-Y., Oxford University Press, 1991.
4. Camus A. *Fața și reversul. Nunta. Mitul lui Sisif. Omul revoltat. Vara*. Traducere din limba franceză. București: Ediția I Copyright, 1994.
5. Caraudy R. *Libertatea*. București: Editura Politică, 1958.
6. Cloșcă I., I. Suceavă I. *Tratat de drepturile omului*. București: Editura Europa Nova, 1995.
7. Constant B. *Despre libertate la antici și la moderni*. Iași: Editura Institutul European, 1996.
8. Costin A. *Concepțiile actuale ale proprietății și Constituția*. În: *Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor*. București: Humanitas, 1990.
9. *Codex constituțional. Constituțiile statelor membre ale Uniunii Europene*. (în colaborare cu I. Muraru, S. Tănăsescu, S. G. Barbu). București: Editura RA „Monitorul Oficial”, 2015.
10. Cucoș C. *Istoria pedagogiei. Idei și doctrine pedagogice fundamentale*. Iași: Editura Polirom, 2001.
11. Dogaru I. *Texte juridice*. București: Universul Juridic, 2011.

Determinante ale libertății politice

12. Guceac I. Constituțiile statelor lumii. Chișinău: Cartier, 2016.
13. Guceac I. Drept electoral. Chișinău: Tipografia Centrală, 2005.
14. Guceac I. Evoluția constituționalismului în Republica Moldova. Chișinău: 2000.
15. Hayek A. Constituția libertății. Iași: Institutul European.
16. Hegel G.W.F. Principiile filosofiei dreptului. București: Editura IRI, 1996.
17. Isaac J. Democrația în vremuri întunecate. Iași: Polirom, 2000.
18. Istoria universală modernă. Chișinău: Prut Internațional, 2000.
19. Platon. Republica. București: ANTET, 2010.
20. Schopenhauer A. Eseu despre liberul arbitru. București: Editura Antet, 2010.
21. Malinowski B. Freedom and Civilization. London: George Allen, 1947.
22. Marx K., Despre Problema evreiască. Publicat: februarie 1844, Deutsch-Französische Jahrbucher, Sursa: MLWerke, Traducere: Alexander Tandler, 2006.
23. Montesquieu. *Despre spiritul legilor. Volumul I.* București: Editura Științifică, 1964.
24. *Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice* din 16.12.1966. *Tratate internaționale*, 1998, volumul 1.
25. Sartori G. Democratic Theory. Westport: Greenwood Press, 1973.
26. Uță M. Istoria ideii de libertate. Craiova: Aius, 2011.
27. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985.
28. Маркиз Астольф де Кюстин. Николаевская Россия. La Russie en 1839. Москва: Издательство политической литературы, 1990.
29. Речицкий В. Политический предмет конституции. Киев: Дух и Литера, 2012.
30. Сен-Симон А. Избранные сочинения. Т. 2, М.:Изд-во АН СССР, 1948.
31. Ленин В.И. К деревенской бедноте объяснение для крестьян, чего хотят социал-демократы. Полн. собр. соч. Т. 7. Издание пятое. Москва: Издательство Политической литературы, 1967.
32. Хауард Д. Два века конституционного правления. Америка, 1987, январь, № 362.

Resurse Web:

33. Constituția Statelor Unite ale Americii,. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/constitutia-s-u-a.pdf>.
34. Declarația universală a drepturilor omului. Disponibil: <https://www.lexilogos.com/declaration/roumain.htm>, vizitat la 30.09.20.
35. Mitul lui Prometeu – eroul eliberator. Disponibi: Mythologica.ro, mythologica.ro/mitul-lui-prometeu-eroul-eliberator/.
36. Povestea unui elefant. Disponibil: <http://www.tratamentanxietate.ro/povestea-unui-elefant/>.
37. Sforile elefantului. Disponibil: <https://raluca.zagura.ro/sforile-elefantului/>.
38. История Франции (1789-1914). Disponibil: <https://ru.wikipedia.org>.